

Ds. L.J. Geluk

De grondregel

Hij moet wassen, maar ik minder worden.

Johannes 3:30

Daar dachten de leerlingen van Johannes de Doper anders over. Zij hadden te doen met hun meester, omdat diens 'aanhang' verliep terwijl de belangstelling voor Jezus al maar toenam.

Zij waren wellicht ook wat afgunstig, want minder aandacht voor hun meester betekende ook minder aandacht voor hen.

Zo werden hun meester én zichzelf minder belangrijk.

Maar hoe Johannes hierover denkt, spreekt hij onomwonden uit.

Deze ontwikkeling is goed.

Zo moet het gaan.

Zo is het Gods wil en weg.

Jezus moet meer en meer in het middelpunt komen te staan, Johannes moet terugtreden.

Het gaat in heel zijn optreden, zijn prediken en dopen, zijn bestraffen en vermanen niet om hem zelf, maar om Christus, die na hem komt.

Het gaat erom dat Israël bereid is zijn Messias te ontmoeten, Hem herkent, erkent en aanvaardt.

Het levenswerk van Johannes, hoe kort het ook duurde, is aan het eind gekomen. Het werk van Jezus, die de Christus is, heeft de toekomst. Dit heeft geen einde.

Johannes is als de vriend van de bruidegom, die terugtreedt als de bruidegom de bruid in de armen sluit.

Zo ziet hij zijn taak, zijn levensroeping.

Met deze woorden valt hij zijn leerlingen niet bij, maar wijst hij hen op Hem om wie het gaat.

Dit getuigenis is een belijdenis die ingaat tegen wat in de wereld normaal is: zich laten gelden, aandacht vragen, mee willen tellen, belangrijk zijn, vooraan staan, de baas spelen, groot doen.

De voorbeelden van deze levensinstelling zijn ontelbaar en wie zichzelf enigszins kent, vindt hiervan ook wel iets terug in eigen bestaan.

In de Kerk is dit fenomeen helaas ook geen zeldzaamheid: een groot ego gaat dan vóór Christus staan...

Johannes gaat de wereldvreemde weg van de ootmoed, hij wil niet zichzelf en zijn belangen handhaven ten koste van Christus.

Hij wil de minste zijn.

Hiermee is hij ieder christen, in het bijzonder ieder ambtsdrager en voorganger in de christelijke gemeente tot een voorbeeld.

Inhoud

Meditatie 169

Ds. L.J. Geluk, Rotterdam

Kohlbrugges Utrechtse jaren (VI, slot) 170

Drs. M. den Admirant, 's-Gravenhage

Ds. L.J. Geluk – vijftig jaar predikant 172

Dr. H. Klink, Hoornaar

Het christelijk geloof en de politiek (XIII) 173

De christenen en Rome (II)

Dr. H. Klink, Hoornaar

Het Rode Paard – een impressie 175

Drs. H. Smits, Bedum

Woord van Johannes Tauler (ca. 1300 – 1361)

Gods hoogheid ziet eigenlijk en allermeeft in het dal van de ootmoed.

Het gaat erom dat Christus, in wie de eeuwige God zich in ontferming tot deze verdorven wereld heeft gewend, door steeds meerderen en steeds meer wordt gezien, erkend, beleden en geprezen, zodat mensen zich stellen in Zijn dienst.

Dát is echt belangrijk, want *Hij* is belangrijk. Een *andere* weg van God naar ons en van ons naar God dan Christus is er niet. Daarom moet Hij wassen, toenemen, groter worden, en ieder 'ik' dat Hem belijdt kleiner.

Kohlbrugges Utrechtse jaren (VI, slot)

Vriendenkring

Een kleine vriendenkring bleef Kohlbrugge trouw. Goed bevriend was hij met de familie Gobius du Sart, die (tot 1843) een suikerraffinaderij op het Lucasbolwerk exploiteerde en daar het zogenoemde suikerhuis bewoonde. Kohlbrugge kwam er vaak en onder zijn leiding werden in dit woonhuis "geestelijke disputen" gehouden. Bekend is dat mevrouw Gobius-van Genep¹⁰ in 1839 probeerde een verzoening tot stand te brengen tussen Kohlbrugge en dr. Abraham Capadose, die met haar nicht Jeanne van der Houven getrouwd was. Zij regelde een ontmoeting van Kohlbrugge en Capadose in het "suikerhuis" op zondag 29 juli 1839. Daarbij waren ook hun vrouwen en Doortje Gobius du Sart¹¹ aanwezig. Het kwam echter niet tot een verzoening, veeleer werd de breuk nog groter.

Van de vrienden uit de kring van het Reveil bleven er slechts weinigen over. Tot hen behoorden Hermanus van Heumen in Delft, de gebroeders Willem en Steven de Clercq en hun zwager Matthijs Westendorp in Amsterdam. Ze onderhielden een uitgebreide briefwisseling met Kohlbrugge en enkelen kwamen nu en dan in Utrecht op bezoek. Contacten waren er ook met enkele in Rotterdam wonende dames, die bij Kohlbrugge geestelijke leiding zochten: Maria Petronella Schey, Petronella Drost, Johanna Schey-Drost¹² en Eli-

sabeth (Betsy) van der Houven (zij was een zuster van Jeanne Capadose-van der Houven en sinds 1834 gehuwd met Hendrik van Oordt). Geregeld kwamen enkele Duitse vrienden naar Utrecht: Carl von der Heydt, diens neef Johannes Wichelhaus (toen nog student), alsook de huisonderwijzer Heinrich Andreas Lütge, die in 1845 trouwde met Maria Petronella Schey¹³.

Carl von der Heydt hielp Kohlbrugge bij de samenstelling van zijn uitvoerige verklaring van Romeinen 7: *Das siebente Kapitel des Briefes Pauli an die Römer*, verschenen in 1839. Met dit boek probeerde Kohlbrugge de verkeerde indruk van zijn preek over Rom. 7: 14 weg te nemen en zich te verdedigen tegen kritiek op zijn exegese. Enkele jaren later kwam zijn commentaar op Matthéüs 1 uit: *Betrachtung über das erste Kapitel des Evangeliums nach Matthäus*. Daarmee wilde hij aantonen dat het eeuwige Woord werkelijk óns vlees heeft aangenomen, om niet de rechtvaardige en vrome, maar de zondaar zalig te maken. Van Heumen zorgde voor een Nederlandse vertaling van dit werk.

In het jaar 1845 verscheen een bloemlezing van Schriftverklaringen die Kohlbrugge gegeven had in zijn brieven aan Steven de Clercq, Matthijs Westendorp en Groen van Prinsterer. Het boekje werd uitgegeven bij J.G. Broese in Utrecht en was getiteld: *Opleiding tot recht verstand der Schrift, voor eenvoudigen, die Gods Woord onderzoeken*.

Kohlbrugge was dan wel ambtelos burger, maar bleef in Utrecht dus niet werkeloos. In 1844 zag het er even naar uit dat Kohlbrugge met steun van de minister van Hervormde Eredienst, Baron van Zuylen van Nyevelt, zou worden benoemd tot hoogleraar in de Oosterse talen in Leiden. Hij stond op de nominatie, maar door tegenwerking van liberalen ging de aanstelling niet door. In het daaropvolgende jaar strandde een laatste poging van Kohlbrugge om als lidmaat van de Hervormde Kerk te worden aangenomen. Deze tegenslagen hadden een ongunstig effect op Kohlbrugge toch al zwakke gezondheid en die van zijn vrouw. Op medisch advies besloten zij daarom, met hun dochtertje Antje naar Duitsland te reizen en enige tijd

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Ds. J.K. Vlasblom, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Ds. L.J. Geluk en Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dhr. T. van Es, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

Abonnementsprijs: € 24,- per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen

tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. 88 71 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. 34.89.69.619 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: drukkerij Ridderprint, Ridderkerk

in het kuuroord Godesberg te verblijven. De twee zoons, Gerrit en Jacobus, bleven op hun kostscholen. Kort voor het vertrek naar Duitsland (eind augustus 1845) had in het huis aan de Zuilenstraat bij gepakte koffers nog een eerste ontmoeting plaats tussen Kohlbrugge en de bankier Everard Henry Kol (1816-1888), diaken van de Utrechtse Hervormde gemeente. De archivaris en bibliothecaris dr. P.J. Vermeulen, met wie Kohlbrugge goed bevriend was, legde dit contact. De ontmoeting met Kol was het begin van een jarenlange hechte vriendschap.

Na Kohlbrugges vertrek

Kohlbrugge en de zijnen vertoefden ruim zeven maanden in Godesberg, tot 15 april 1846. In die tijd kwamen meermalen de gebroeders Carl en Daniel von der Heydt uit Elberfeld op bezoek. Zij drongen erop aan, naar deze stad over te komen om de in verval geraakte Elberfeldse gereformeerde gemeente in haar vroegere staat te helpen herstellen. Kohlbrugge zwichtte ten slotte. Na een korte oriëntatieris in het Wuppertal keerde hij terug naar Utrecht om nog het een en ander te regelen. Zo moest zijn woning aan de Zuilenstraat te huur of te koop worden aangeboden¹⁴. Hij bracht afscheidsbezoeken aan zijn vrienden in Utrecht, Amsterdam en andere plaatsen. Op 4 juni 1846 reisde hij met vrouw en dochter Antje per postkoets via Kleef naar hun nieuwe woonplaats Elberfeld. Tot aan zijn dood, 5 maart 1875, diende hij de op 18 april 1847 gestichte "Niederländisch-reformierte Gemeinde".

Ook na zijn vertrek hield Kohlbrugge contact met zijn vrienden in Nederland, zowel door middel van briefwisseling als door bezoeken over en weer. Utrecht bezocht hij geregeld, vooral tussen 1855 en 1864, toen zijn inmiddels gehuwde zoon Gerrit in Vianen woonde. Zondagavond 29 juni 1856 vervulde Kohlbrugge in Vianen een predikbeurt, die de bejaarde ds. G. van Duijl hem had afgestaan. Het was zijn eerste preek op een Nederlandse Hervormde kansel. Daarna ging hij nog in een aantal andere plaatsen in Nederland voor. In Utrecht probeerden enkele vrienden, met name de ouderling P.J. Vermeulen en de diaken E.H. Kol, hem ook in de domstad te laten preken. Hun pogingen stuitten echter op krachtig verzet van ds. Lucas Merens (1795-1863), die al sinds 1822 in Utrecht stond en er indertijd aan had meegewerkt, dat Kohlbrugge geen lid kon worden van de Hervormde gemeente. Een bemiddelingspoging van het Tweede-Kamerlid mr. Aeneas baron Mackay van Ophemert (1806-1876), een oom van Kohlbrugges tweede vrouw, liep door toedoen van ds. Merens op niets uit.

Pas na Merens' overlijden (augustus 1863) stond ds. W.J. Jorissen Mzn., een weekbeurt in de Domkerk af aan Kohlbrugge. Voor een talrijk gehoor preekte deze op woensdagavond 16 december 1863 over Zacharia 4. Hij begon en besloot zijn preek met de zinspreuk van de Utrechtse universiteit: *Sol justitiae, illustra nos! Zon der gerechtigheid, verlicht Gij ons!* Alle Hervormde predikanten van Utrecht en tal van studenten woonden de dienst bij. Ook de hoogleraren Ter Haar en Doedes van de theologische faculteit waren aanwezig. Zondagavond 28 februari 1864 vervulde Kohlbrugge opnieuw een preekbeurt in de Domkerk en op zondag 24 juli van dat jaar in de Janskerk.

Toen er in die tijd sprake was van een nieuwe (elfde) predikantsplaats, bood diaken Kol tijdens een kerkenraadsvergadering aan, de kosten daarvan te bestrijden uit de inkomsten van de hem toebehorende hofstede "Zeldzaam" onder Zuilen, mits Kohlbrugge zou worden beroepen. De predikanten W.J. Jorissen en G. Barger steunden dit voorstel. Volgens ds. Jorissen was er in de kerkelijke verwarring niemand meer geschikt om vrede te stichten dan de bejaarde Kohlbrugge, die zo lang buiten de partijen had geleefd. In een buitengewone vergadering van de algemene kerkenraad verzette de ouderling mr. A.J. van Beeck Calken (een vriend van de overleden ds. Merens) zich echter heftig tegen Kols aanbod. Hij noemde het "simonie", het kopen van een kerkelijke bediening. Het voorstel werd verworpen en pogingen om Kohlbrugge op een drietal te plaatsen faalden.

Onder het kerkvolk in Utrecht had Kohlbrugge destijds vrij veel aanhang. Voor een belangrijk deel was dit te danken aan de invloed van een weekblaadje dat onder de titel *Zamenspraken* verscheen. Het werd geredigeerd door iemand uit de kring van vrienden van Kohlbrugge, namelijk de reeds genoemde Jean Louis Bernhardt (1811-1873), klerk bij het provinciaal archief. De boekhandel J.J.H. Kemmer gaf het blaadje uit. Tussen 14 mei 1859 en 3 mei 1873 zagen 720 nummers het licht, soms in een oplaag van 19.000 à 20.000 exemplaren. In de vorm van gesprekken tussen Kees (Bernhardt zelf), Bart en anderen kwamen in deze populaire "blaadjes van Kees", die twee cent kostten, allerlei actuele vragen aan de orde. Bernhardt huldigde de contra-revolutionaire denkbeelden van Bilderdijk en de theologische opvattingen van Kohlbrugge en was daarin zeer consequent. Niet alleen verfoeide hij de leer van de volkssoevereiniteit, maar ook keurde hij een grondwet en een volksvertegenwoordiging af. Hij werd bekoord door Kohlbrugges gedachten over rechtvaardiging en heiliging, maar trok consequenties die verder gingen dan zijn leer-

meester bedoelde. Kohlbrugge oordeelde dan ook kritisch over Bernhardt's boekje *De parel van groote waarde of de leer der heiligmaking, gevonden in de Heilige Schrift* (verschenen in 1863).

Pogingen om een geestverwant van Kohlbrugge als predikant in Utrecht te beroepen, werden pas in de twintigste eeuw met succes bekroond. In 1910 deed ds. H. Kwint (1863-1940) zijn intrede bij de Utrechtse Hervormde gemeente, die hij vele jaren zou dienen. In 1938 kwam ds. B. van Ginkel (1903-2003) naar de domstad. Hij diende de gemeente eerst als wijkpredikant en van 1955 tot 1969 als predikant-directeur van het Diaconessenhuis. Tal van jaren was hij medewerker van het *Kerkblaadje*. Zijn bijdrage "Utrechtse herinneringen aan Kohlbrugge" in het in 1976 verschenen boek *Hermann Friedrich Kohlbrugge, zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften* is 35 jaar na dato nog altijd zeer lezenswaard.

M. den Admirant, 's-Gravenhage

Noten

10 Theodora van Gennep (1760-1843) was de tweede vrouw van Jacob Frederik Gobius (1749-1821). Na de dood van haar man, die o.a. notaris, schepen en burgemeester van Utrecht was, erfde zij de nalatenschap, waaronder de suiker-raffinaderij. J.F. Gobius was eerder gehuwd met Anna Maria

du Sart (1762-1800). Eén van de kinderen uit het eerste huwelijk was Joan Frederik Gobius du Sart (1783-1841), die achtereenvolgens de gemeenten Bergharen-Hernen, Sint Anthoniepolder en Nigtevecht als predikant diende. Kohlbrugge rekende hem tot zijn vrienden. Ook twee zonen van deze predikant, ds. Joan Jacob Gobius du Sart (1818-1894) en ds. Gregorius Johan Gobius du Sart (1832-1865), behoorden tot de geestverwanten van dr. Kohlbrugge, evenals twee kleinzonen, de predikanten dr. Joan Willem Frederik Gobius du Sart (1860-1924) en ds. Jacob Cornelis Guilielmus Gobius du Sart (1861-1936).

- 11 Jacoba Theodora Frederica Gobius du Sart (1815-1893), dochter van ds. J.F. Gobius du Sart; zij trouwde in 1848 met dr. Wilhelm Keller (1819-1894), arts te Elberfeld.
- 12 Petronella's zuster, Johanna Ooms Drost, was getrouwd met Hendrik Paulus van Velthuysen Schey, een broer van Maria Schey. Hij overleed in mei 1841. In 1845 hertrouwde zijn weduwe met Hermanus van Heumen. Petronella Drost huwde in 1846 met Kohlbrugges vriend en financieel adviseur Henri Jean Arnaud Boissevain.
- 13 Heinrich Andreas Lütge (1808-1873) en Maria Petronella Schey (1810-1891) waren de ouders van de predikanten Heinrich A.J. Lütge (1850-1923) en Benjamin Lütge (1858-1927).
- 14 Het pand aan de Zuilenstraat werd eerst verhuurd, later verkocht aan de familie Van Gorkom, die ernaast in de Lange Nieuwstraat woonde; het werd afgebroken en op de oude fundamenten in nagenoeg dezelfde stijl herbouwd.

Ds. L.J. Geluk — vijftig jaar predikant

Zondag 6 november jl. ging ds. L.J. Geluk tijdens de morgendienst voor in de gemeente van Hoornaar, ter gelegenheid van zijn 50-jarig predikantschap. Zelf woonde ik deze dienst bij. De kerkenraad had me gevraagd om hem aan het eind van de dienst toe te spreken, iets wat ik graag deed, omdat wij vrienden zijn. De meditatie die nu in *Ecclesia* wordt opgenomen geeft de inhoud weer van de preek die ds. Geluk hield. Hieronder treft de lezer de toespraak aan die ik uitsprak.

Omdat ik voorin de kerk een min of meer officiële toespraak hield, sprak ik ds. Geluk aan in de 'u-vorm', voor mij, vanwege de vriendschap, ietwat onwennig.

In deze vorm zijn de woorden die ik sprak, hieronder afgedrukt.

Dominee Geluk,

Vijftig jaar geleden, om precies te zijn op 29 oktober 1961, werd u in deze kerk in Hoornaar bevestigd als predikant van de Nederlandse Hervormde Kerk. De

bevestiging gebeurde door prof. dr. S. van der Linde, die hoogleraar was in Utrecht. Vanmorgen hebt u over dezelfde tekst gepreekt als waar hij u destijds mee bevestigde.

Bijna zeven jaar hebt u in Hoornaar gestaan. Er zijn oudere gemeenteleden die zich die tijd nog goed herinneren. In de loop van de jaren hoorde ik wel eens iets over die periode. Onze overbuurvrouw vertelde me sommige dingen, die aangeven dat toen dingen normaal waren, die nu zo goed als ondenkbaar zijn. Zij zei me dat u de gewoonte nog had om met een hoed door het dorp te lopen. Ze liet me daarvan een foto zien: een heel jong ogende predikant met een wat brede hoed – ietwat gedistingeerd. Een hoge hoed was het niet. Die werd alleen bij begrafenissen gedragen. Het maakt wel duidelijk dat er in die vijftig jaar die achter ons liggen heel wat is veranderd.

Welke jonge predikant die als vrijgezel begint, zal vandaag de dag met een huishoudster de pastorie betrekken? Zulke dingen gebeurden toen. Zo ook hier: u kwam hier wonen met mejuffrouw Van Munster. Zij

had in het dorp een goede naam. Tientallen jaren later begreep ik dat sommige mensen uit Hoornaar haar als stokoude vrouw nog steeds bezochten in Leerdam, waar zij in een bejaardenhuis woonde.

Ik heb me laten vertellen dat u in de Hoornaarse tijd ook voorzitter geweest bent van de classis Gorinchem. Dat is typerend, want u hebt altijd oog gehad voor het wel en wee van de kerk als zodanig. Dat blijkt wel uit het feit dat u als heel jonge predikant contacten kreeg met als je dat zo zeggen mag prominenten uit de kerk, ondermeer ds. K.H.E. Gravemeyer, die in 1970 op bijna 87-jarige leeftijd overleed en die in het begin van de 20^e eeuw nog in een van de buurgemeenten, Giessen-Oudekerk, gestaan heeft. Zelf betrokken bij de reorganisatie van de Hervormde Kerk in de jaren vijftig, maakte hij zich nadien grote zorgen over de koers die de Hervormde Kerk nadien insloeg. Hij nodigde heel wat predikanten uit op zijn landgoed in Wassenaar voor gezamenlijk overleg. Het Evangelie werd meer en meer 'werelds vertaald', waardoor de diepte en de eigenlijke boodschap voor deze tijd verdampde. Bij hem ontmoette u ondermeer ds. G. Boer, dr. W. Aalders en ds. D. van Heyst. Uit deze kring kwam de zogenaamde 'Open Brief', waarvan de eigenlijke tekst geschreven werd door dr. Aalders. Dat was in 1967. Enkele jaren later, in 1971, schreef prof. Van Niftrik helemaal in de geest van de 'Open Brief' samen met dr. Aalders het 'Getuigenis', dat heel veel stof deed opwaaien. Zo ontstond er een intensief contact met de 'Vrienden van dr. H.F. Kohlbrugge'. In deze kring hebben ook wij elkaar leren kennen en zijn we bevriend geraakt. Dat was in de jaren negentig. Sinds ongeveer 15 jaar zijn wij samen eindredacteur van het

blad 'Ecclesia'. Uit deze kring kwam in 1994 het 'Hervormd Pleidooi' voort. Van de 21 mensen die dit geschrijfje, waarin een pleidooi werd gevoerd voor het voortbestaan van de Hervormde Kerk, ondertekenden, waren er 4 die in Hoornaar predikant (geweest) zijn. Zij voelen zich in meerdere of mindere mate verwant met wat de vriendenkring wil uitdragen. In dat opzicht lijkt de vriendenkring soms een Hoornaarse aangelegenheid. Ligt dat misschien aan het feit dat vanaf het einde van de 19^e eeuw de heer Kwant hier voorganger geweest is? – maar liefst 38 jaar! Hij kwam uit Duitsland en voelde zich verwant aan wat Kohlbrugge naar voren had gebracht.

In deze kring hopen we van betekenis te zijn ondermeer door aandacht te vragen voor Augustinus, Luther, Kohlbrugge, Groen van Prinsterer, en ook voor de geschriften van onze vriend dr. Aalders, die in 2005 overleed. Hij heeft veel voor ons beiden betekend. Ook proberen we aandacht te vragen voor wat in de theologie in de laatste jaren aan goede studies op de markt komt. En dat is heel wat, zeker in Duitsland en in Engeland.

In uw werk wordt u ondersteund door uw vrouw, Wilma, en door jullie twee kinderen Annemarie en Kees-Peter. Natuurlijk feliciteren we ook hen van harte met dit vijftigjarig jubileum.

Namens de kerkenraad en de hervormde gemeente van Hoornaar wens ik u toe dat u nog veel jaren uw gaven mag inzetten voor de diens van Christus, aan wie u uw leven hebt willen wijden!

Hoornaar, H. Klink

Het christelijk geloof en de politiek (XIII)

De christenen en Rome (II)

Paulus en Philo

In het Nieuwe Testament komen we zowel bij de apostel Paulus als bij de evangelist en 'historicus' Lucas een positieve houding tegen met betrekking tot de Romeinse overheid. Het tegendeel geldt voor sommige andere nieuw-testamentische Bijbelboeken. In het vorige artikel wees ik al op de beginregels van 1 Petrus waar Rome vergeleken wordt met 'Babylon', dat model stond voor een antichristelijke geest. En in de Openbaring aan Johannes wordt Rome, en in het bijzonder de keizer uitdrukkelijk als een antichristelijke macht gezien.

Waaruit valt deze volkomen tegengestelde houding te verklaren? Om een antwoord te vinden, kunnen we ons uitgangspunt nemen bij een tijdgenoot van Paulus,

de Jood Philo, die in Alexandrië leefde. Philo reisde ongeveer 19 jaar eerder dan Paulus naar Rome, als leider van een Joodse delegatie. Dit was in de tijd dat Caligula keizer was (37- 41 na Chr.). Het doel van deze reis was om van de keizer clementie te vragen. Wat was het geval? Iets ongekends had zich voorgedaan. De Joden werden gedwongen om in hun synagogen beelden van de keizer te laten opstellen, met de bedoeling om hem als kurios (Heer) te eren. De gouverneur van Egypte, Flaccus, zag bovendien oogluikend toe dat de inheemse Egyptische bevolking pogroms organiseerde tegen de door haar gehate Joden. Een gevaarlijke situatie. Philo heeft over zijn bevindingen in Rome een boekje geschreven.¹ Daarin

beroept hij zich tegenover het gedrag van Caligula op de grootste van alle keizers: Augustus. Philo kon zich niet recht op hem, de eerste keizer, beroepen, want Augustus' manier van doen stond volstrekt haaks op die van Caligula, die na Tiberius, Augustus' aangenomen zoon de derde keizer van het Rijk was.

Het belangrijkste verschil was dat Augustus weerstand had geboden tegen iets dat al in zijn tijd in de lucht hing: de wens om hem tijdens zijn leven te vergoddelijken.

De vergoddelijking van de keizer

Een groot kenner van het oude Rome, de historicus Santo Mazzarino schrijft in zijn boek over Rome² m.b.t. de keizercultus: "Deze religieuze verheerlijking van de keizer was verankerd in een geestelijke beweging, die de hele antieke wereld in haar greep had, een wereld die door grote stormen was heengegaan en vermoeid was." Elk woord in deze zin is treffend. De wereld waarin Augustus leefde was door grote stormen heengegaan: vooral die van de burgeroorlog in Italië, die de bevolking tientallen jaren geteisterd had. De toenmalige wereld was dan ook vermoeid geraakt. Velen hadden het gevoel weerloos te zijn tegen krachten van de geschiedenis. In deze tijd werden, ook in Rome, oosterse verlossingsreligies populair. En juist in landen als Egypte, waar de traditionele godsdiensten weggefallen waren, was het na Alexander de Grote (die in 323 voor Chr. stierf) gebruik geworden om zijn machtige opvolgers goddelijke eer te geven.

In Rome was iets dergelijks voor de eerste eeuw voor Christus ondenkbaar. Men had er in de vijfde eeuw voor Christus een eind gemaakt aan het koningschap en wantrouwde alleenheerschappij, laat staan dat men een heerser goddelijke eer gaf. Tijdens de burgeroorlogen was het volk echter zo aan wanhoop ten prooi gevallen, dat het niet denkbeeldig was dat eventuele redders van het vaderland als *goddelijk* gezien werden, zeker nu de bevolking open stond voor de genoemde oosterse ideeën, ook wat betreft de heerserscultus.

Dat men er gevoelig voor was, blijkt onder meer uit wat er gebeurde na de dood van Julius Caesar (44 v. Chr.). Tijdens zijn crematie op het forum verscheen er een komeet aan de hemel. Dit sterkte de gewone man in de overtuiging dat Caesar na zijn dood een apotheose had ondergaan: hij was vergoddelijkt. Vanaf nu werd hij 'de goddelijke Caesar' genoemd.

Deze 'gevoeligheid' blijkt ook uit de manier van doen van Antonius, die na de dood van Caesar samen met Octavianus (de aangenomen zoon van Caesar) en Crassus een driemanschap vormde.

Antonius kreeg het bewind over Egypte, waar hij viel voor de charmes van Cleopatra en als een oosters despoot, die goddelijke allure heeft, de scepter zwaaide. Dit werd in Rome als een grote bedreiging ervaren! Octavianus zag het gevaar dat door Antonius' toedoen de westerse traditie ten prooi zou vallen aan een oosters denken. Hij wierp zich op als degene die de traditie van Rome hooghield. Zo kwam hij tegenover Antonius te staan. Bij Actium (31 v. Chr.) wist hij hem te verslaan. Kort daarop vonden zowel Antonius als Cleopatra in Egypte de dood.

Keizer Augustus

Na deze overwinning was Octavianus, die naderhand de erenaam 'Augustus' ('de Verhevene') kreeg, heer en meester in het Romeinse Rijk. Maar liefst veertig jaar lang heeft hij erover geregeerd en was er vrede (de *Pax Romana*) en dát na een lange eeuw van burgeroorlogen. In het hele Rijk, maar vooral in Italië en Rome zag men in de keizer een heilandsfiguur, die eindelijk vrede en gerechtigheid bracht. Vanzelfsprekend lag het gevaar op de loer dat hij in het denkklimaat zoals ik dat schetste op zijn beurt vereerd zou gaan worden als een godheid.

Maar Augustus paste op zijn tellen. Hij stond toe dat men op particulier initiatief in het oosten van het Rijk (onder meer in Klein Azië) in tempels zijn beeld plaatste en hem vereerde. Zelfs in bepaalde delen van Italië drongen dergelijke praktijken door. Hij propageerde dit echter niet, integendeel. In Rome werd een dergelijke cultus niet getolereerd.

Anders dan Caesar zorgde hij er voor dat hij gezien werd als iemand die zijn machtspositie te danken had aan de senaat en het volk. Weliswaar was de eretitel Augustus (verhevene) een titel met religieuze connotaties en liet hij er zich op voorstaan dat zijn voorgeslacht gelieerd zou zijn aan Apollo en Venus. Het is ook waar dat hij als *Pontifex Maximus* (opperpriester) het eeuwige vuur dat op het forum brandde in het heiligdom van de Vestaalse maagden naar zijn particuliere huis op het Palatijn liet halen, zodat de staatsgodsdienst nauw verbonden werd aan zijn familie en persoon. Maar goddelijke eer liet hij zich niet geven.

Al deze ontwikkelingen leidden ertoe dat het in het keizerrijk gebruikelijk werd dat een keizer pas 'goddelijk' (divus) verklaard werd na zijn dood (zoals bij Caesar), op voorwaarde dat hij zijn talenten ingezet had voor het welzijn van het Romeinse Rijk en er na zijn dood tekenen (*prodigia*) waren, waaruit men kon afleiden dat hij daadwerkelijk de apotheose van de vergoddelijking had ondergaan. Augustus heeft er dus

voor gewaakt om toe te geven aan de gevaarlijke tendens die in de lucht hing: om de keizer *tijdens zijn leven* als god te vereren, ook al liet hij in oostelijke provincies een particulier initiatief in die richting toe.

Het is belangrijk dit vast te stellen, omdat andere keizers zich niet aan deze gedragslijn hielden. Dat geldt wel voor Tiberius, zijn opvolger (keizer van 14-37 na Chr.). Het gold niet voor drie keizers, die in de eerste eeuw na Christus regeerden: Caligula (37-41), Nero (54-68) en Domitianus (81-96) dwongen al tijdens hun leven af dat men hen zag als goden. Het hoeft ons niet te verwonderen dat zij in conflict kwamen met de Joden, die daar onmogelijk aan konden voldoen! Hetzelfde geldt voor de christenen.

Keizercultus, despotisme bij Caligula

Het is onmiskenbaar dat keizercultus en alleenheerschappij nauw samen hingen. Wie zich als goddelijk afficheert, laat zich weinig gelegen liggen aan rechten en privileges van volken en personen. Ook Philo wijst op dit verband: "De geschapen en vergankelijke natuur van de mens werd door Caligula zodanig omgevormd dat zij op de ongeschapen en onvergankelijke natuur van een god moest lijken, iets wat wij Joden juist als de allergrootste zonde beschouwen. Want een god kan zich gemakkelijker in een mens veranderen dan andersom (...) Omdat hij zichzelf beschouwde als de wet, schafte hij de wetten die in de verschillende landen door de wetgevers daar zijn ingesteld, eenvoudig af als zijnde 'lege formules'."

Het verschil met keizer Augustus, die geen keizercultus invoerde, is duidelijk, ook voor Philo. Waar hij Caligula van beschuldigd, gold niet voor "al zijn voorgangers, omdat die met goedertierenheid en conform de wetten hun bewind uitoefenden – voor Caligula gold het wel degelijk, want die had alle mildheid uit zijn ziel weggesneden en wijdde zich met volledige inzet aan het overtreden van de wet."

Augustus had (evenals Caesar) sterk rekening gehouden met de lokale tradities van de volkeren aan wie hij vrede en gerechtigheid wilde brengen. Dat gold met name voor de Joden. Zij werden aan alle kanten ontzien en genoten uitdrukkelijk bescherming van het Romeinse Rijk tegenover de lokale bevolking die hen meestal slecht gezind was. Hun godsdienst

was een officieel toegestane godsdienst: *religio licita*.³ Caligula en Nero, die zich als goden lieten vereren, hadden het juist op de Joden voorzien! We zagen al dat Caligula wilde afdwingen dat hij in de synagogen vereerd werd.

Het werd door de Joden als een zegen ervaren dat zijn opvolger, Claudius (41-54), zeker aan het begin van zijn bewind afstand nam van de koers die Caligula was ingeslagen en weer ging in het spoor van Augustus. Hij verbood het neervallen en vereren van de keizer (*proskynèsis*) en wees zelfs de eretitel 'vader van de senaat' af.⁴

In een brief die nota bene nog geen honderd jaar geleden gevonden werd, stelt hij nadrukkelijk dat hij niet als god vereerd wilde worden en herstelt hij de privileges van de Joden, zoals Augustus hun die verleend had.

Hoe sterk Nero, Claudius' opvolger, weer van de gedragslijn van Augustus en Tiberius afweek en hoe schadelijk dit was voor de Joden en in het bijzonder voor de christenen, zullen we in het vervolg zien.

H. Klink, Hoornaar

Noten

- 1 *Gezantschap naar Caligula* – voor Nederlandse vertaling zie: Ambo Klassiek, Amsterdam 1999.
- 2 Santo Mazzarino, *L'impero romano I*, Bari 2004, blz. 155
- 3 Karl Leo Noethlichs citeert (in zijn boek *Das Judentum und der römische Staat* (Darmstadt 1996) blz. 86) een edict van Augustus: "Caesar Augustus, *pontifex maximus*, *tribunica potestas* staat, met verwijzing naar de goede betrekkingen tussen Rome en de Joden in de tijd van zijn adoptievader Caesar en op grond van de toestemming van het Romeinse volk, het volgende toe: Joden mogen hun gebruiken volgen, overeenkomstig de vaderlijke (caesareïsche) wet, zoals ten tijde van Hyrcanus, de hogepriester van de 'Hoogste God'. Tempelgelden zijn vrij van belasting en mogen naar Jeruzalem gezonden worden. Op de sabbath en de dag daaraan voorafgaand na het negende uur mogen de Joden niet met burgerplichten belast worden. Verboden is verder heilige Schriften of tempelgeld uit synagogen of 'sabbathshuizen' te stelen. Dit geldt als tempelroof."
- 4 Zie Lucien Cerfaux en J. Tondriau, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, blz. 348.

Het Rode Paard

Een impressie

Voor mij ligt een roman, geschreven door Eugenio Corti, een Italiaanse schrijver. Intussen blijkt dit boek

bij lezing meer dan een roman te zijn. Het is een scherpzinnige en lucide beschrijving van het geestelijk

leven van meerdere families in het noorden van Italië in de nabijheid van de Alpen en het Comomeer.

De auteur beschrijft voornamelijk de wederwaardigheden van meerdere jonge mannen uit die streek. Zij beleefden die tijdens de veldtocht van het Italiaanse leger in de steppen van Zuid-Rusland in de Tweede Wereldoorlog. Er kwamen Italiaanse soldaten om, niet alleen vanwege de strenge vorst van 40 graden onder nul, maar ook vanwege de felle gevechten met de Russen.

In Italië zelf droegen talloze gezinnen rouw. Het kwam voor dat moeders zonder dat zij er bericht van hadden gekregen, wisten dat hun zonen gesneuveld waren. Zij ervoeren het sterven van hun zonen in Italië op het moment van hun dood, duizenden kilometers van hen vandaan. Bij deze rouw onder de bevolking kwam nog, dat het regime van Mussolini alle recht schond en hen veel vrijheden ontnam. In het hele boek komt aan het licht hoe gevaarlijk en onderdrukkend ideologieën zijn.

Heel duidelijk wordt dit laatste tijdens de veldtocht in Rusland. Er vinden gruwelen plaats, die Corti beschrijft in het licht van de Bijbel. Ze worden belichaamd in de figuur van het Rode Paard met zijn berijder, aan wie een groot zwaard was gegeven ten oordeel (Openbaring 6: 4).

Kenmerkend voor een ideologie is het tegen-geloof: "Er is geen God." Naar de Schrift is dit tegen-geloof haar dwaasheid tot het uiterste. Ze maakt dat mensen naar een voze macht streven, zonder zich te storen aan rechtvaardigheid en waarheid. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van de welsprekendheid, die er op berekend is om de grote massa voor de ideologie te winnen en van de massa een horde te maken.

In dit boek neemt de polemiek tegen de sofistiek van de ideologie op een natuurlijke, weldenkende wijze een belangrijke plaats in. Deze polemiek is ten diepste een getuigenis van het christelijk geloof tegen de ideologie met haar waanvoorstellingen, waardoor zij als machthebbende de vrede wegneemt met alle vormen van geweld.

De ideologie! Zij is de bewerkster van het hoogste kwaad. Zij ontkent God in gedachten, woorden en daden. Tegenover dit hoogste kwaad stelt het Evangelie het hoogste goed. Hoe groter het kwaad is, dat bedreven wordt, des te machtiger moet het goed zijn, dat daartegenover en temidden daarvan gesteld wordt. Dit is een goed, dat in heel het leven, in de dood en in de eeuwigheid bij ons blijft. Het troost in de belijdenis van de zonden, in de verlatenheid van het

slagveld, in de pijnen van het martelaarschap, in het uur van de nood van het sterven. Daarvan getuigt dit boek in velerlei toonaarden. Christus blijft over voor de mens, die slechts stof en as, zondaar is.

Die troost is de Christus van het Evangelie zelf, dat daarom uniek is. Zij is hartverheffend, hartverwarmend, hartversterkend. Daarom doet het wellevend zijn jegens de naaste. Het is door de Geest de enige troost voor het hart, dat gebroken en verslagen is, vanwege aangeboren ongerechtigheid en ontvangenis in zonde. Zulk een verslagen hart en gebroken geest zijn offerranden voor God (Psalm 51). Zij zijn besloten in het ene offer, dat aan het Kruis gebracht werd en God behaagde. Zulk een hart wordt in het zuiden van Rusland bij meer dan één Italiaanse soldaat aangetroffen. Degene die het betreft is een navolger van God in Christus. Een prachtig voorbeeld in het boek treft men aan in de geschiedenis van kapitein Grandi, die onder gezang sterft. Ook onder de Russen vindt men zulke mensen. Onder de 'vijanden' vond men op die manier broeders.

Zo, breed gestoeld in het geloof, staat nog steeds de Kerk in de wereld tegenover de ideologie met haar boodschap dat er geen God is. Het is waar dat de Kerk in veel opzichten lijkt op de tien meisjes van de gelijkenis, die in slaap zijn gevallen vanwege het uitblijven van de bruidegom (Mattheüs 25: 1-13). Christus maant haar: "Waak!" Zo niet: "Ik ken u niet!" Eén van de kenmerken van het wakende geloof is, dat het wilskracht geeft. Een wilskrachtig mens, die in het gewone leven wel wist, wat hij wilde, gaat nu wat anders willen, met grote beslistheid. De schrijver weet sommige figuren zo te tekenen dat deze wilskracht als met de handen te tasten is. Hij laat zien dat een wilswakke mens, die vandaag dit en morgen weer wat anders wil, door het geloof een vastheid van wil en een wilskracht kan ontvangen van jewelste. Het hangt ermee samen dat hij oog krijgt voor één ding: dit wil ik! Hij gaat zich iets voornemen, iets najagen. Hij krijgt een doel in zijn leven!

Wie door God gegrepen wordt, die grijpt Hij vast. Het worden vastbesloten, vastberaden mensen, die met Paulus zeggen: "Eén ding doe ik, vergetend wat achter is en mij strekkend tot wat vóór mij is, jaag ik naar het (doel)wit, tot de prijs der roeping Gods, die van boven is in Christus Jezus!" (Fil. 3: 14). Dat is de diepste boodschap van het boek van Eugenio Corti.

H. Smits, Bedum